

Олеі Траверсе

КОНЦЕПЦІЯ СИСТЕМОГЕНЕЗУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА (ПРОЛЕГОМЕНИ)

Слід визнати, що у інтерпретаціях стосовно до політичного лідерства значно більше нераціонального ніж раціонального. Емоційні оцінки, моральні заборони, уявлення про майбутнє (реальне, бажане, ідеальне, фантастичне) заміщують сам процес формування ідеї цілісності щодо реально існуючого суспільно-політичного явища. Як застарілу представляють також розроблену М.Вебером на початку ХХ ст. відносно лідерів типологізацію. У постмодерних поглядах центробіжні тенденції, локалізація, мікрорівень і мікропроцеси, фрагментація, індивідуалізація вийшли на перший план.

Такі підходи неминуче приводять до зміщення акцентів у аналізі проблеми лідерства як суспільно-політичного явища у бік психологічних складових (які дійсно існують). Тобто, відбувається, з одного боку, спрощення розуміння цілісного явища, воно аналізується не в одиницях політології, а політичної психології, внаслідок чого втрачаються важливі аспекти аналізу (оскільки не зважається на суспільно-політичний контекст, динаміку політичних процесів, трансформації існуючих та створення нових інституцій і т. ін. Як відомо, структура колективної діяльності суттєво відрізняється від діяльності одного суб'єкта за змістом, результатом.

Щодо політичного лідерства, то й до сьогодні його фундаментальна теоретична основа поки що знаходиться у стані розробки. У політичній науці все більш задіяними стають емпіричні способи раціоналізації наявних практик політичної дійсності щодо політичного лідерства/керівництва. Розвиток антропології, соціології й психології сприяли тому, що явище лідерства почали досліджувати і вивчати експериментально. Одержані за ними результати стали інтерпретувати в сенсі створення різноманітних типологій лідерів на кшталт «дудар в зеленому костюмі», «пожежник» тощо з подальшим перенесенням їх у політологічні дослідження.

Постсучасні методологічні орієнтації у підходах до розгляду політичних процесів в інститутах влади та інституціональних змін базуються на принципі синтезу різних методологій. Між ними провідними напрямками можна вважати конструктивізм і детермінізм.

Закладені у класичних теоріях суспільного розвитку (О.Конт, К.Маркс, Т.Парсонс, Д.Белл та ін.) принципи універсалізму, дедуктивності і детермінізму у посткласичних теоріях (П.Сорокін, Г.Маркузе, Р.Даль, М.Кастельс та ін.) піддаються ревізії. До таких підходів можна віднести структуралізм (К.Леві-Строс, Е.Гідденс, П.Бурдьє, П.Шампань та ін.), символічний інтеракціонізм (Дж.Мід та ін.), у дослідженнях яких вивчаються суб'єктивні аспекти соціальної дії (що пов'язана з усвідомленою чи неусвідомленою активністю людей).

Прийнято вважати, що в теоретичних пошуках провідним є системний метод. Методологічна та евристична специфіка системного методу визначається тим, що орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта і механізмів, які його забезпечують, на виявлення різноманітних типів зв'язків об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину. Розмаїття типів зв'язків об'єкта передбачає, що складаний об'єкт може мати не один, а кілька аналітичних аспектів, при цьому критерієм обґрунтованого вибору найбільш адекватного структурування об'єкта, який досліджується, може слугувати те, на скільки в результаті вдається вичленити «одиницю» аналізу, яка дає змогу фіксувати системотвірні властивості об'єкта, його структуру і динаміку.

Поширення ідей теорії суспільства і культури, що бере початок від К.Маркса, і постмарксистські дискусії про людський фактор і соціальну детермінацію несе в собі термінологічну невизначеність. Зокрема, характерним для сучасних гуманітарних дискусій (зокрема в галузі антропології, соціології і культурології), є зосередження уваги на доланні дихотомії матеріального та ідеального за допомогою поняття «практика». Відомо, що ще у 1845 році К.Маркс у «Тезах про Фейєрбаха» здійснив спробу долання онтологічного розділення людей та артефактів. Зокрема, у першій тезі він говорить про те, що головним недоліком усього матеріалізму є те, що предмет, дійсність, чуттєвість беруться лише у формі об'єкта або у формі споглядання, а не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно, оскільки об'єкт або вироблений продукт не є чимось абсолютно зовнішнім і незалежним від природи виробника. Це його діяльність в об'єктивованій або значущій формі. Саме у сфері діяльності і практики створюються і використовуються артефакти. Д.Дьюї вважав, що «знаряддя і артефакти, які ми називаємо технологічними, можуть бути виявлені «по обидва боки того, що, як він стверджує, є надзвичайно гнучкою і проникливою

мембраною, яка відділяє «внутрішнє» від «зовнішнього» по відношенню до організму лише в найширшому і досить приблизному смислі¹.

Складність використання системного підходу полягає у відмові від еклектики та дотримання політологічного дискурсу. Детермінізм розглядає систему соціальних дій, як таку, у якій елементи є взаємопов'язаними. Відповідно, суспільство здатне підтримувати стан динамічної рівноваги за допомогою зміни своїх параметрів. У політичній науці можна зустріти порівняння модерних західних суспільств (відкритих громадянських суспільств) із соціальним «керованим термоядерним синтезом», завдяки якому воно «в ідеалі здатне підтримувати політичну активність населення постійно. Всередині такого суспільства, присуті, відбувається так звана «перманентна революція», яка надає динамізму його розвитку (...) у схожих системах досягнення тих чи інших суспільно значущих цілей».

Відомо, що ступінь і механізми перетворення можливостей (потенціалів) суспільства та держави у чинники розвитку, залежать від їх соціального стану, способу виробництва, політичного ладу, в якому провідну роль відіграє діяльність творчої меншості та людських мас, партій, політичного лідерства тощо. Наявний тип моделі останнього (або її невизначеності чи відсутності у той чи інший історичний момент, згадаємо умовиводи М.Вебера щодо стану Німеччини його часу), досить суттєво впливає на політичну організацію суспільства, на динаміку та зміст політичних процесів, на основний напрям і темпи розвитку окремої країни.

Взагалі, доцільно звернути увагу на ті обставини, за яких вся історія політичної думки і практики «свідчить про жорстке протистояння персоналістської й інституціоналістської парадигм. (...) З плином часу вірогідність їх позитивного синтезу аж ніяк не зростає. Скоріше, можна констатувати посилення конфронтації між ними»². Подібна констатація актуалізує когерентність символічних цінностей (якими послуговуються індивіди), та їх відношення з активними центрами політичного устрою. Домінуючі в них інституційні та ідеаційні складові утворюють сукупність впливових інституцій і персон пануючої влади, які здійснюють критично важливий вплив на всіх інших членів суспільства.

Когерентність між детермінізмом і конструктивізмом має прояв у відмові від «універсальності» того чи іншого підходу. Кожен з них може домінувати у науковому аналізі тієї чи іншої сфери

соціополітичної дійсності залежно від мети та цілі використання. Відбувається стирання сутнісної різниці між «кількісними» і «якісними» методними орієнтаціями. Таким чином мультиметодний аналіз використовується задля досягнення взаємодії між політичними субдисциплінами та отримання результатів, які мають стабілізуючий характер³.

Наукова та громадська полеміка щодо лідерства в українському суспільстві починає розгортатися наприкінці 80-х рр. ХХ ст., торкаючись різних аспектів цієї проблеми. Визнання самого факту існування проблеми політичного лідерства (як такої) стало важливим кроком у розвитку вітчизняної суспільної думки (до цієї дискусії політичне лідерство і еліти у науковому вжитку подавалися виключно у вигляді критики «буржуазних теорій»). Зауважимо, що розвиток наукових знань щодо політичного лідерства, насамперед, являє собою відповідні етапи окремих напрямів розвитку політичної думки. Тому не менш важливою (і, можливо, неодмінною умовою вивчення політичного лідерства за умов політологічного дискурсу) є знання, які були накопичені дослідниками про політичне життя та генезис формування уявлень про нього у політичній думці (зокрема, українській).

Можна констатувати той факт, що внаслідок процесів диференціації та інтеграції різних галузей наукового знання проблема лідерства має досить гетерогенний характер. Незважаючи на увагу науковців до цього боку організації суспільного життя людських спільнот, загальної теорії лідерства поки що не створено. Визнанням є внутрішній зв'язок між лідерством і політичною владою.

Питання про сутність влади і способи її реалізації є основоположними для політичної науки. Друге з цих питань, конкретизоване Аристотелем, виливається в дилему: під якою владою, «кращого мужа» або «кращих законів», корисніше перебувати?

Зрозуміло, що однозначно безумовний вибір, який абстрагується від національно-культурного (просторового) і конкретно-історичного (часового) контекстів, не веде до продуктивного вирішення зазначеної проблеми. «Її анархістське заперечення є утопічним, а діалектичне зняття — важке», констатують дослідники⁴.

Концепції державного управління, теорії прийняття рішень і ситуаційного політичного аналізу відносять до прикладних галузей політології. У той же час, фундаментальними розділами вважаються теорії влади і політичної системи, компаративні дослідження політичних інститутів і культури. Зазвичай, прикладні

дослідження політики є міждисциплінарними, оскільки в основі подібного аналізу разом з моделями політичної системи потрапляє вивчення і дія факторів її зовнішнього середовища: економічних, психологічних, соціокультурних та інших, які вимагають систематичного залучення фундаментальних висновків інших суспільних наук.

Враховуючи це, слід відзначити особливість прикладного політичного знання як технологічний синтез різних абстрактних моделей в єдину картину (а не як еkleктичне поєднання конкретно-емпіричних висновків різних дисциплін). Метою такого синтезу виступає створення ситуації, яка дає змогу дати теоретичну інтерпретацію тієї чи іншої політичної проблеми у суспільстві.

До розряду найбільш гострих, актуальних, теоретично і практично значущих проблем слід віднести політичне лідерство/керівництво у зв'язку з такими проблемами, як співвідношення національного і наднаціонального, держави та інтересів громадян, співвідношення політичної і державної влади, відносної самостійності держави та його апарату, елітизму, політичного і соціального плюралізму.

Образно кажучи, проблеми політичного лідерства ніби лежать на поверхні. Щоб їх виявити, достатньо поставити питання на кшталт: яке місце і роль політичного лідерства/керівництва в організації суспільного життя? Який їх предмет як наукового явища і як він співвідноситься з предметами інших наук? Як політичне лідерство вписується в суспільно-політичну систему конкретного суспільства? Зрозуміло, що ці та інші питання, які з ними тісно пов'язані, вимагають уваги дослідників.

Умовно можна виокремити щонайменше три основні рівні, на яких виділяються, вивчаються та інтегруються політологічні наукові уявлення про політичне лідерство та керівництво. Це відбувається згідно з ієрархією: загальне — базове — спеціальне, що в політології має співвідношення як соціальне — суспільне — політичне (точніше було б говорити про політологічні варіанти підходів на вказаних рівнях, оскільки вони використовуються також в інших суспільних науках).

Методологічним підґрунтям концептуалізації поглядів автора на політичне лідерство та політичне керівництво є наступні положення: теорія про існування трьох типів соціальних відносин (особистої залежності, відносин особистої незалежності, відносин вільної індивідуальності (К.Маркс)); теорія правлячого класу (Г.Моска, Джилас); теорія еліт (Г.Моска, Ф.Паретто, Р.Міхельс);

сучасні концепції політичної еліти (Г.Ашин, О.Криштановська); теорія культурно-історичних змін (Л.Виготський, М.Вартофський, М.Коул, О.Лурія); теорія політичного лідерства (М.Вебер, Ж.Блондель, А.Пахарєв, В.Горбатенко); теорія поліархії (Р.Даль); теретичні положення щодо явища політичних інститутів (Е.Дюркгейм, Г.Лебон, М.Дюверже, Д.Дьюї, С.Московичи, П.Бергер, Т.Лукман, М.Кармазіна); концепція політичної діяльності та політики (А.Пойченко); погляди стосовно політичних інститутів радянського часу (О.Майборода, Ю.Шаповал); тлумачення політичного процесу як неперервного суспільно-політичного розвитку (Т.Парсонс, Р.Мертон, Ф.Рудич, Л.Нагорна); концепції цивілізаційного розвитку (А.Тойнбі, О.Рафальський, О.Моця, М.Горєлов); явище політичної культури (Л.Нагорна); теоретичні положення щодо української політичної еліти та політичних лідерів (М.Михальченко, Ю.Шаповал); погляди на етнополітичні проблеми розвитку українського соціуму (І.Курас, Ю.Левенець, О.Майборода).

Грунтуючись на вказаних теоретико-методологічних основах, автором сформульовано положення концепції системогенезу політичного лідерства і керівництва. Політичний розвиток нікому не вдавалося позбавити від особливостей того чи іншого історичного часу, а людей від наслідків їх дії. Всі спроби «відмінити» історію зазнали краху. Політичний вимір (порівняно з історичним), є більш швидкоплинним та мінливим. Це створює ілюзію величезних (якщо не необмежених) можливостей щодо втручання людей (політиків при владі, політичних партій, які діють в конкретній історичній час) у процес суспільно-політичного розвитку, зміну векторів соціального спрямування. У цьому відношенні показовими є суспільно-політичні перетворення у багатьох країнах світу у ХХ ст. Україна не була винятком.

Дослідження політичного лідерства та політичного керівництва як процесу в його історичній динаміці передбачає вивчення єдиного світу українського соціуму через прояв дії та трансформацію політичних та соціальних інститутів, які його складають. Інститут політичного лідерства виникає за певних політичних та соціо-культурних умов суспільного розвитку. Його виникнення та дія мають дискретний характер, що пов'язано з задоволенням потреби людських спільнот на шляху самоорганізації того чи іншого соціуму. Трансформуючись і змінюючись у часі, інститут політичного лідерства зберігає сутнісні риси і відмінності від інших соціальних і політичних інститутів, має свої характерні ознаки.

Політичне лідерство є однією зі складових процесів самоорганізації соціального життя, узгодженням та саморегуляцією відносин домінування-підкорення у суспільно-політичних стосунках, механізмом передбачення, планування, організації, координування та контролю, тобто управління і керівництва ним. Він сприяє оптимальному ефекту у досягненні суспільно-політичної мети (формуванню «потрібного майбутнього» соціуму) в часі.

Багатогранність цього явища, потреба в аналізі динаміки розвитку, визначення типових форм прояву нових аспектів політичного лідерства, які виникають у сучасних умовах українського соціуму, створюють труднощі для дослідників. Зокрема, дихотомія політичного лідерства та політичного керівництва може слугувати: одним із критеріїв розвитку суспільства, де відношення домінування/підкорення є проявом соціального рівня суспільних відносин; як змін у формах «колективної» влади; як спосіб організації влади (справжньому чи вдаваному контролю виборців за діяльністю еліт); як політичний інститут (стабільно відтворюваний у людській діяльності, наприклад, за рахунок регулярних виборів).

Уявлення про політичне лідерство/керівництво як інституції (тієї чи іншої політичної системи) передбачає вивчення дії чинників, що зумовлюють їх появу та існування: соціокультурних (П.Хелл, Р.Тейлор), історичних (Д.Стоун), економічних, юридичних, ідеаційних (Р.Патнем) тощо. На це звертають увагу (В.Нечаєв, М.Кармазіна).

У складних системах соціального контролю за утилітарною повсякденністю хтось має виконувати роль «посередника» (М.Хайдегер) між існуючими «правилами» і запроваджуваними «санкціями». Це призводить до своєрідності існування людини у світ-культурному середовищі: прояв дії якої відбувається між розмаїттям суспільних відносин та регламентними режимами державного регулювання.

Тому не коректно ототожнювати поняття «політичний лідер», «політичний керівник» і «політичне лідерство», як такі, що відображують суть різні явища суспільної дійсності, хоча й є взаємопов'язаними. Політичне лідерство є колективним (соціополітичним) за своєю природою і за своєю сутністю явищем. Виконуючи функції механізму саморегуляції соціальної спільноти, воно містить перехід від цінностей індивіду до цінностей суспільства і навпаки.

У межах детермінізму прихильники функціоналізму розрізняють чотири рівні механізму саморегуляції соціальної системи,

а саме: рівень індивідів і колективів (первинний), рівень організації (управлінський), інституціональний (структури і норми), ціннісний (соціетальний). Вважається, що чим вищий рівень, тим вищим є ступінь прояву системної цілісності у механізмах суспільної інтеграції (Т.Парсонс та ін.).

Не залишаються поза увагою і деструктивні явища у суспільстві. Р.Мертон та його послідовники обстоюють тезу про те, що будь-які елементи суспільної системи є функціональними (а отже, і дисфункціональними), тобто за кожним елементом соціальної системи ніби закріплена відповідна незамінна функція для існування суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку. Проте ці функції можуть діяти у явній та латентній формах. Зауважимо, що різні варіанти функціонального підходу надають перевагу вивченню об'єктивних, зовнішніх чинників соціально-політичної дії. В них значно менша увага приділяється ролі суб'єктивних чинників (наприклад, усвідомленості чи неусвідомленості людьми суспільно-політичної дійсності, місця і ролі окремої особистості в суспільстві).

Політичне життя України свідчить про можливість створення ситуації, за якої за наявності політичних лідерів фактичне становище справ доводить відсутність розвиненого інституту політичного лідерства. Але подібний стан не буває тривалим, оскільки вертикалі і горизонталі каналів влади є важливим механізмом у трансляції генетичної матриці (яка вміщує код) суспільної самоорганізації соціуму.

Налагодження взаємодії політичних (ширше — соціальних) інституцій і спільнот забезпечується системою механізмів, які підтримують у суспільстві виконання нормативних правил. Їх науковий розгляд та аналіз взаємодії потребує використання тієї чи іншої теорії.

К.Поппер, ставлячи питання про верифікацію і фальсифікацію наукових теорій і знань про закони, які являють собою поєднання універсального (абстрактного) і окремого (конкретного) начал, що описуються знаковими системами чи символічними формулами, зазначає: «Дати причинне пояснення певної події — означає дедуціювати вислів, який її описує, використовуючи як посилання один або кілька універсальних законів разом з певними сингулярними висловами — начальними умовами»⁵.

Наприклад, нагадаємо, що результати вивчення політичного лідерства сформульовано у таких теоріях, як: «теорія рис» (де головна

увага приділяється психологічним характеристикам політичного лідера); «теорія ситуацій» (коли висування особи лідера пов'язується з виникненням суспільної потреби у рішенні тих чи інших соціальних проблем); а також «теорія послідовників» (коли становлення і розвиток лідера аналізується за допомогою наявних зв'язків у цій площині). Проте пояснення такого явища, спираючись лише на два або три критерії, явно спрощує і не пояснює його цілісно. Також мали місце спроби розробки інтегративних підходів до явища політичного лідерства.

Разом з цим відомо, що соціокультурний контекст (а вужче, політична ситуація) може досить радикально впливати на людину, і в той же час, частина осіб, будучи в цій конкретній ситуації може демонструвати такий тип поведінки, який явно не вписується у ситуаційні вимоги. «Ситуативні фактори можуть потужно впливати на поведінку, тому що (...) кожна людина бачить, розуміє і пояснює ситуацію, тобто вона будує ментальну репрезентацію ситуації, і саме ця репрезентація виступає фактором регуляції її поведінки. (...) Не особистісні риси, не характеристики ситуації, а своєрідність ментального образу ситуації є дійсно вирішальною «причиною» людської поведінки»⁶. Відомою є закономірність, що чим більш об'єктивованою у особи є ментальна картина тієї чи іншої суспільно-політичної події (від ідеології до часткового ситуаційного тлумачення політичних подій у яких політичні лідери не є винятком), тим більш незалежною від ситуаційних вимог виявляється діяльність людини. Тим меншою мірою особистісні риси будуть пов'язані з особливостями поведінки цієї особи в конкретній ситуації.

Загальне розуміння політики як особливого виду людської діяльності, смисл якої є управління людьми засобами (через) узгодження різних інтересів груп та індивідів, дає змогу співвідносити підходи інституціональний (як прояв політики усталеної системи) та процесуальний (як прояв політики у кризові часи) в контексті загального підходу системогенезу. Політична діяльність особистості ґрунтується на сукупності певних передумов, однією з яких є активне включення особи в політичний процес.

Зв'язок політики та особи є фундаментальною проблемою політології. Саме на цьому перетині виникають найбільш складні конфлікти між людиною і суспільною організацією її життєдіяльності. Людська природа «назавжди залишить питання, властиві історії людини, джерелами морального напруження і політичних конфліктів», вважають дослідники⁷.

Система політичного лідерства пов'язана з владою як об'єктом (макросистемою) в цілому, хоча і зберігає відносну самостійність. Цим визначаються розбіжності між типами політичного лідерства, в тому числі в рамках однієї системи суспільного устрою. В цьому смислі однорідні системи можуть відрізнятися різними типами лідерства. Тому кожна система політичного лідерства є в чомусь унікальною. Функція політичного лідерства залежно від контексту може розумітися як елемент політичної системи в організації цілого, як здійснення інтересів соціальних груп і особистостей.

Аналізуючи політичне лідерство, слід враховувати наявний арсенал загальнонаукових і специфічних методів. Я розглядаю метод у політології як спосіб побудови і обґрунтування політичного знання, сукупність прийомів, процедур і операцій емпіричного і теоретичного пізнання політичної реальності. Проблема політичного лідерства вимагає вибору відповідних специфіці досліджуваної проблеми методів, побудови відповідної теорії і загальної методологічної орієнтації.

Розгляд влади та реалізації вольової діяльності політичного суб'єкта за допомогою владних проявів представляється у вигляді різних змінних форм — залежності, незалежності і взаємозалежності через «відносини нерівності» як головної ознаки влади⁸. З цього приводу зауважимо, що поняття «залежність» є первинним по відношенню до поняття «нерівність». К. Маркс писав: «Відношення особистої залежності (спочатку зовсім первісні) — такі перші форми суспільства, за яких продуктивність праці має розвиток лише в незначному обсязі і в ізольованих пунктах. Особиста незалежність, основана на речовинній залежності, — такою є друга велика форма, під час якої вперше утворюється система всезагального суспільного обміну речей, універсальних відносин, всебічних потреб і універсальних потенцій. Вільна індивідуальність, основана на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в їх суспільне надбання, — таким є третій ступінь»⁹.

Зауважимо, що висловлена К.Марксом ідея про існування трьох типів соціальних відносин: відносин особистої залежності, відносин особистої незалежності, відносин вільної індивідуальності¹⁰, яку він висунув в «Економічних рукописах 1857–1859 рр.» не вписувалася в ідеологічні рамки радянського суспільствознавства, тому і не набула належної наукової розробки.

Якщо вважати, що політичне лідерство є процесом, який має динаміку свого становлення, формування і розвитку, то слід уточнити культурно-історичний контекст (ситуацію), специфіку політичного режиму у суспільстві (яке задає провідну діяльність та політичні взаємини, які, у свою чергу, зумовлюють якості лідерства, власне, його новоутворення).

А.Тойнбі, звертаючись до аналізу «полей дії» і «носіїв дії» у цивілізаційному розвитку, передбачає не лише те, що «річ або матеріал всесвіту» є «діяльність, а не матерія», але також і те, що ця діяльність організована і строго спрямована. Мікрокосм вносить цілеспрямовану дію в макрокосм; а дія, будучи головною темою людської історії, являє собою тиск окремих людей на спільну основу відповідних полів дії, основу, яку ми і називаємо суспільством.

Поле дії — і до того ж перетин певної множини полів — не може само бути джерелом дії, вважає він. Джерелом соціальної дії не може бути суспільство, але ним може бути окремий індивід або група індивідів, поля дій яких і складають суспільство¹¹.

Суттєвою ознакою сучасного суспільства є існування поля державної влади. Явище політичного лідерства безпосередньо пов'язано з владою, яка об'єднує великі групи людей задля досягнення спільних цілей, регулює саме відношення між ними. Коли йдеться про політичну владу, привертає увагу така її особливість, як наявність відношень не тільки між великими групами людей, але й між суб'єктом і групами осіб. Саме в цьому середовищі виникають відповідні стосунки, прояви дії політичного лідерства/керівництва. Вони існують як дія певної системи соціальних відносин, що ґрунтується на неформальних владних залежностях політичного характеру у великих групах — стратах, класах, партіях, рухах, трансгрупових спільнотах, у суспільстві загалом. Тобто, у загально-теоретичному вигляді проблема відносин влади і політичного лідерства/керівництва являє собою складний, багатомірний процес, що пов'язується не лише з досягненням сталого соціо економічного суспільного розвитку.

Зважаючи на побудову раціональних теорій щодо владних відносин, необхідно виділити найбільш суттєві особливості проблеми влади як такої. Насамперед необхідно розглянути проблему її цілісності і розділюваності.

Зауважимо, у політичній науці практично завжди теоретичний аналіз передбачає розділення складного об'єкта на компоненти або аспекти. Цій аналітичній процедурі протистоїть висхідна до

Т.Гоббса точка зору щодо органічності і неподільності влади. Якщо дослідження політичного лідерства та політичного керівництва у владних стосунках у синхронії більшою або меншою мірою допускає ізольоване дослідження тих чи інших їх сторін з наступним синтезом, то за діахронного аналізу вимоги цілісності суттєво посилюються. Зумовленість цього пов'язана з певними обставинами.

Взаємовпливи компонентів політичного при синхронному підході можна вважати постійними величинами. Це створює принципову можливість відволікання від них. Взаємовідносини між існуючими компонентами політичного лідерства та політичного керівництва ресурсів влади у діахронії суттєво змінюються. Тоді вони набувають характеристик системотвірних складових.

Цілісність політичної влади як об'єкта назвемо системною цілісністю. Системно цілісним вважається об'єкт, знання про який не можна отримати шляхом адитивного приєднання отриманого ізольованого знання про його компоненти. Це обмеження зумовлює наявність молярних або емерджентних властивостей об'єкта, які не зводяться до властивостей його компонентів. У найзагальнішому випадку кожен компонент об'єкта (політичне лідерство і політичне керівництво) у своїх сутнісних проявах відповідає емерджентним властивостям політичної влади як цілісного об'єкта. Однією з таких характеристик політичної влади є її поліпредметність.

Зосереджуючись на провідних елементах політики, їх аналіз і синтез здійснюється у дещо штучному стані. За такого підходу виробляються уявлення про те чи інше явище політичної дійсності в основному в статичці, без розгляду динаміки розвитку явища у політичному процесі. Також увагу привертає ще одна характеристика рівня концептуальної складності — ускладненість емпіричної перевірки.

Між державною (правовою) владою і політичною владою існує суттєва відмінність. Якщо перша регулює відношення між конкретними суб'єктами, то друга, яка об'єднує великі групи людей задля досягнення сумісних цілей, регулює саме відношення між ними¹². Особливості політичної влади проявляються у дії певної системи соціальних відносин, яка ґрунтується на неформальних владних залежностях політичного характеру у великих групах.

Політичні сили, які приходять до влади формують управлінські структури різних рівнів і масштабів (в умовах партії-держави партійні органи та ради різних рівнів, за демократичних

умов — президентські, парламентські, урядові, регіональні тощо), які виробляють і здійснюють власну політику, яка у свою чергу, стає засобом цієї влади. Універсальною властивістю політичної влади є її функціонування, окрім політичних процесів, ще й в усіх сферах суспільних відносин.

Влада інституціалізується, оформлюється у спеціалізованих закладах, апаратах влади і посадах, в ієрархіях правлячих сил та осіб — політичних лідерів, працівників управління, керівників органів влади на різних рівнях, тих, кого називають правлячою меншістю чи політичним класом.

Прояви функцій влади можна спостерігати не лише в різних суспільних сферах, але й на різних рівнях соціальної структури — інституційному (який охоплює найбільш складні соціально-політичні відносини; об'єднує структури, цінності, норми); індивідуальному (наприклад, організаційно-управлінські відносини у малих групах).

Наявність відповідних механізмів політичної дії у вигляді лідерства створює необхідну базу не тільки для опису, але й відповідного аналізу та раціональної реконструкції соціальних та культурних структур, до яких (поряд з іншими) входять політичні інституції, їх взаємовідносини та вплив на політичне життя. Прихильники різних теорій, парадигм, наукових традицій залежно від системи цінностей з'ясовують різні аспекти політичної реальності, що дає змогу бачити її у різних перспективах.

Ключова ідея культурно-історичного підходу полягає в тому, що «не існує ніякого окремого самостійного соціокультурного середовища, незалежного від людських способів видобування з нього смислів і можливостей. А будь-яка людина набуває свою суб'єктивність (...) засобами видобування смислів і можливостей із соціокультурного середовища та їх використання»¹³.

Політична взаємодія дозволяє визнавати як владу соціальних та політичних інститутів, які мають відношення до індивідів, так і існуючий потенціал індивідів змінювати наявне інституційне середовище, яке зумовлює їх життя. У політичному контексті (у ситуації політичної інтеракції) йдеться про осіб, які завдяки своєму соціальному статусу (становищу в політичних інститутах і суспільній ієрархії) фактично впливають на вироблення та прийняття політичних рішень, які потім за допомогою різних державних і недержавних інституцій та втягування в цей процес великої кількості людей перетворюються у політику.

Виходить, що політичні лідери мають пріоритет і своєрідні «преференції» від суспільства (яке їх так або інакше легітимізує) на формування того періоду, в якому вони живуть. «Політичні маркери» є відносними і залежать від контексту, який визначається динамікою соціополітичних (ширше — соціокультурних) змін у суспільстві.

З розумінням соціокультурного середовища тісно пов'язане поняття «контексту». Розвиваючи думку Р.Шведера про неподільність і цілісність явищ у суспільному житті, автор розглядає контекст не як сукупність обставин у той чи інший момент, а як простір і/або середовище, який розуміють через політичну взаємодію. Водночас, контекст розглядається як тимчасова ситуація для людської діяльності. Це — одиниця культури. Формування засобами культури передбачає, що люди живуть в інтенціональних (ними створених) світах, у межах яких члени традиційних дихотомій суб'єкт-об'єкт, особистість-середовище і т. ін. не можуть бути аналітично розділеними і вибудованими по порядку як незалежні і залежні перемінні.

У площині подібного розуміння інституційного середовища (простору) як контексту у політичному розвитку, політичне лідерство та політичне керівництво доречно розглядати як артефакт (артефакт — це а) матеріальний об'єкт, виготовлений людиною; як прояви матеріальної культури (К.Малиновський); б) «як продукти історії людства», які містять ідеальне та матеріальне. (М.Коул); в) як рівні оволодіння та освоєння оточуючого середовища (М.Вартофський). Залежно від контексту прояву дії політичного лідерства та політичного керівництва, їхніх домінуючих смислів, їх можна розглядати як різнорівневі артефакти.

У теорії, висунутій М.Вартофським, йдеться про існування трьохрівневої ієрархії артефактів. Перший рівень складають первинні артефакти, які безпосередньо використовуються на виробництві. Їх розуміють як матерію, яка перетворена у попередній людській діяльності. Вторинні — вміщують і самі первинні артефакти, і способи дії з їх використанням. Вони відіграють центральну роль у збереженні і трансляції уявлень та способів дії (звичаї, норми, конституції). Третій рівень артефактів — пов'язується з відносно автономним світом людських уявлень, в якому правила, конвенції вже не здаються безпосередньо практичними. Вони можуть забарвлювати наше бачення «реального» світу, надаючи засобів для зміни існуючої практики.

Тобто, способи поведінки, набуті у взаємодії з третичними артефактами, можуть поширвалися за межі безпосереднього контексту їх використання (це, наприклад, дозволяє вийти за коло традиційних інтерпретацій політики [politics, policy, polity] та її здійснення як мистецтва процесу правління). Таким чином, артефакти виступають єдальною ланкою культурного опосередкування за вказаними трьома напрямками.

Запропонована М.Вартофським трьохрівнева модель артефактів перекликається з поглядами В.Дільтея щодо рівнів розуміння і освоєння світу. Зокрема, В.Дільтей говорить про три рівні пізнання, де найнижчим вважав знання у «чистому» вигляді, другий рівень — пов'язувався з діями, які завжди контекстуально поєднані з цілепокладанням (способи дії за М.Вартофським), третій рівень, найвищий — прояви «живого духу», які подаються як вияв внутрішнього духовного життя людини. Усі ці рівні тісно переплетені у життєдіяльності і можуть бути у такий спосіб розрізненими швидше у теоретичних умовиводах.

Щоб користуватися такими поняттями, як «соціальна система», «соціальна структура», «інститут» і «функція», не обов'язково бути прибічником функціоналізму як у вузькому, так і в широкому розумінні. І аж ніяк не слід ототожнювати функціоналізм зі структурно-функціональним методом.

У найширшому розумінні під функціоналізмом можна вбачати насамперед методологічну установку. Її смислове наповнення полягає у протистоянні розуміючої соціології і психології типу М.Вебера і В.Дільтея. Вони виступають як інтерпретація суспільних явищ, які не залежать від самих індивідів, а лежать у сфері об'єктивних зв'язків і відношень., які розглядаються як окремі соціальні явища з погляду їх корисності і доцільності у рамках суспільно-політичного життя. Доповнення такого підходу історико-генетичним змістом («каузальним» за Е.Дюркгеймом) у політології може вважатися корисним.

З огляду на такий підхід, можливо припустити, що політичне лідерство як політичний інститут існує у трьох рівнях, де перший — соціальний (присутній як іманентна властивість людини; де політичний інститут означає явище владарювання-підкорення (за Дюї)), другий — суспільний — де, залежно від умов [суспільний устрій, політичний режим, соціокультурні умови] та чинників, втілюються можливості прояву лідерської діяльності політичних акторів), третій — політичне лідерство як «неперсональний»

політичний інститут, який виникає та набуває найбільших трансформаційних змін за умов готовності суспільства до дії в демократичних умовах.

Отже, політика є процесом опосередкування суспільної політичної поведінки особи артефактами, де система артефактів утворює контекст, власне зміст культури (політичної, зокрема) того чи іншого соціуму. Зв'язок надіндивідуального функціонування політичного лідерства як політичного інституту (та інституції) з полем політичної влади у культурно-історичному генезисі можна представити як посередника і як контекст, як те, що оточує, і водночас переплітається в системі політичних інститутів. Отже, надає висхідну одиницю аналізу, яка має природні зв'язки з макрорівнем суспільства та його інститутами і водночас пов'язана з мікрорівнем індивідуальних думок і дій людини (мікрофізикою влади за М.Фуко).

Спроби запровадити модель культурно-історичного підходу має місце в політичній науці. Зокрема, цей підхід використовується для побудови концепції інституційних змін В.Нечаєвим. У його концепції мікромоделі політичної дії (стосовно інституційних змін) політичному лідерству відводиться досить обмежена роль «спускового гачка», який приводить у дію наступні зміни інституційного характеру¹⁴. Відомими є погляди вітчизняних вчених щодо політичної культури українського народу¹⁵.

Розглядаючи політичне лідерство і політичне керівництво як чинники соціально-політичного розвитку, діяльнісно-поведінковий підхід є широким узагальнюючим підґрунтям, оскільки в ході соціально-політичного розвитку «людський фактор» відіграє провідне місце. Це особливо є характерним для кризових, «смутних» часів, коли трансформуються або руйнуються політичні інститути, і, відповідно, на перше місце виходять політичні процеси. Тоді і набуває провідної ролі політичне лідерство, порівняно зі стабільним «інституціональним» часом. Іноді, навпаки, прояви суб'єктної активності політичних акторів ніби ховаються всередину політичного життя, будучи жорстко пригнічені інституціональними структурами, особливо в тоталітарних суспільних системах та організаціях (наприклад, теорія структурних конфліктів Й.Галтунга). Ототожнення політичного лідерства і політичного керівництва має історичні, соціальні, психологічні та ін. підстави.

Значення політичного лідерства проявляється не стільки в дії інструментальної функції, скільки в культурно-історичній функції

існування політичної практики, пов'язаної з утвердженням нових політичних інститутів, які у перетвореному вигляді стають умовою реалізації оновлених процесів суспільно-політичної взаємодії, і розставляють відповідні акценти у динаміці політичних процесів. Політична дія має обмежувальні рамки, що зумовлює специфіку політологічного вивчення проблеми політичного лідерства/керівництва¹⁶. Вона, насамперед, пов'язана з політичною складовою суспільного життя.

Проте не менш вагомою є присутність соціального чинника. Явище лідерства є соціальним за своєю природою, де суспільні особливості, у свою чергу, є базовими для прояву більш вузької (специфічної) політичної сфери. Політичне лідерство на загальнонаціональному рівні обумовлюється, насамперед, певним етапом розвитку суспільства, історичним досвідом та типом культури, типом державного та політичного устрою, наявністю відповідного лідера та політичної еліти тощо.

Політичне лідерство, наче лакмусовий папір, виявляє прагнення (готовність) та здатність (потенціал) соціуму до проявів власної самоорганізації у процесі еволюції. Його інтеграція (як структурного елементу політичної дійсності) у цілісну життєву систему політичного простору найбільш характерно репрезентує та легалізує наявність суспільного ресурсу, який вміщує як власне політичний ресурс, так і ресурс, що має неполітичну генезу. Політичні, економічні, етнонаціональні, соціокультурні, культурно-історичні, інституційні, процесуальні та ін. аспекти цих ресурсів зосереджують у собі вузол протиріч (а далі — політичних конфліктів різного плану, змісту, рівнів), які свідчать про якість динаміки політичного середовища; про співвідношення взаємовпливів домінування/підкорення у політичній владі; про характер перебігу процесу інституціоналізації політичної та державної влад. Навколо вибору програми дій щодо можливої «розв'язки» цих інтересів (тобто шляхів розвитку української спільноти у ХХ ст.) відбувається найбільш гостре зіткнення провідних політичних та соціальних сил як всередині українського соціуму, так і ззовні нього.

Відомо, що суспільні рухи неможливі без лідерів, оскільки перші продукують, зумовлюють і вимагають останніх. Це стосується, також, наявних вищих інституційних державних і суспільно-політичних утворень та ролі у їх функціонуванні лідерів/керівників держави, діяльності перших осіб опозиційних політичних сил, місцевих влад та їх представників на рівні регіону, області, мерів

великих міст і т. ін. Політичний зміст історичного часу та його політичні характеристики (політичний устрій, політичне життя суспільства, провідні напрями політичної практики, динаміка змін у політичних процесах та інститутах і дотичних до них суспільних трансформацій) зазвичай пов'язують з діяльністю політичних лідерів.

Звісна річ, участь людини в управлінні державними і суспільними справами можлива лише в межах політичної системи та її інститутів: партії, різні суспільні організації, виборчі блоки, творчі союзи, форми суспільної самодіяльності тощо. Тобто, власне політична система (вужче — політичне середовище) є умовою реалізації політичної активності особистості за допомогою участі у діяльності системи державних і суспільних організацій. У процесі інституціалізації поле влади пов'язане з діяльністю осіб, які є (тією або іншою мірою) членами відповідних організацій.

Визнання значного впливу особистості у владі на особливості протікання того чи іншого етапу загального процесу суспільно-політичного розвитку (наприклад, діяльність і/або бездіяльність вищих партійно-державних посадовців у вітчизняній історії, згадаємо наявні есе в жанрі політичного портрета Ф.Бурлацького, Ю.Шаповала та ін.) пов'язується з тоталітарно-авторитарним минулим України.

Проте політичне лідерство (як один з видів лідерства та його найвищий прояв), має свої особливості. Сьогочасне розуміння суспільно-політичних інституцій як констеляції і виробника смислів людських дій («фабрики смислів» за В.Лекторським) включає у себе діяльність великої кількості анонімних персонажів. Як відомо, існує відповідний зв'язок, коли людські дії не тільки продукують і відтворюють соціальні структури, але самі зумовлені останніми. Зокрема, політичне лідерство (як процес), пов'язаний з врахуванням дихотомії лідерства і керівництва у політиці (тобто взаємозв'язку лідерських якостей і владних повноважень, досягнутим статусом у державно-політичній ієрархії і дійсною мірою впливу). Вони можуть існувати водночас (або послідовно) на різних рівнях — соціальному (йдеться про взаємодію домінування/підкорення у різних центрах влади; суспільному (коли взаємодія політичного ресурсу та ресурсів неполітичної генези продукує процеси інституціалізації влади); політичному (йдеться про становлення домінуючих цінностей, що відбивається у конфігурації (у тому числі ієрархічній) політичних інститутів та інституцій,

у формах взаємодії політичних еліт та громадян) — у характерних ознаках історичного часу, політичного режиму, суспільного ладу, типу влади, які панують у той чи інший період розвитку спільноти, також значною мірою з традиціями, усталеною системою існування етнокультурних чинників у суспільній сфері.

Політичне знання розглядає аспект лідерства в першу чергу як форму прояву політичного життя у межах політичних процесів та інституцій, як прояв влади (переважання одних політичних акторів над іншими). Інтегруючись у контексті метасистем суспільства, культури, цивілізації) вивчення політичного лідерства набуває завершеності. Такі характеристики політичного лідерства/керівництва, як процесуальність і динамічність, суб'єктність та ініціативність, результативність і творчість надають йому якостей, що відповідають загальним світовим вимогам конкурентоспроможності. Порівняно з минулим, сьогодення — це час зростання прояву потенціалів соціокультурних ресурсів, модернізації індивідуального і групового політичного лідерства. З цими явищами все більше пов'язуються не тільки формальні ознаки демократичних основ політичного життя. Політичне лідерство як інституційна складова політичного життя на демократичних засадах має витоки із взаємин домінування/підкорення політичних акторів, проте не зводиться до них, оскільки політичні лідери діють у обмеженому власним політичним (і фізичним) існуванням у часі.

Якщо вважати політичне лідерство/керівництво процесом інституціалізації формальної і неформальної влади, то стає можливим зняття суперечки щодо найбільшої значущості у протиставленні особи та мас в політиці, оскільки їх взаємодія (їх динаміка, інтенсивність, форми) є цілісним явищем політичного лідерства/керівництва — чинником самоорганізації та політичної саморегуляції суспільства.

Трансформуючись у динаміці (від нижчих рівнів самоорганізації соціуму до вищих проявів політичної саморегуляції) відбувається процес відчуження, деперсоналізації лідерства, а саме: індивідуальний стиль діяльності політичного актора у тому чи іншому політичному середовищі є адекватним до умов його прояву. Внаслідок чого здійснюється (ефективне *versus* не ефективне) управління і становлення (або корекція) існуючих політичних норм і цінностей. Відчужуючись, норми і правила починають впливати на політичному просторі незалежно до індивідів, які їх спродукували, набуваючи при цьому характеристик надіндивідуального

існування. Тобто, завдяки механізмам деперсоналізації і відчуження (у вигляді артефактів), здійснюється процес інституціалізації поля влади, що, у свою чергу, позначається на предметному (взьоконтекстному), дієвому (структурування політикуму) та ідеаційному (або соцієтальному) рівнях їх (артефактів) прояву.

Ці явища стають можливими у політичному полі, яке включає у себе цілісність людини (з її свідомістю, волею, устремліннями), цілісність «природи» (знання і уміння домагатися потрібних результатів) і цілісність культури (нормативне і ціннісне регулювання, естетичні переваги і смаки, соціальні, групові і індивідуальні очікування).

З погляду стосунків між людьми і з точки зору систем зразків політичне лідерство і політичне керівництво забезпечують наступність при зміні поколінь. За їх допомогою підтримуються вертикальні і горизонтальні зв'язки у політиці та владі. Політичне лідерство і політичне керівництво є проявом складових системи влади як об'єкта.

Політичне лідерство і політичне керівництво слід аналізувати, розрізняючи їх як явища політичної дійсності, які в політичному житті є тісно пов'язані одне з одним. Причиною цього слугує їх пряме відношення до вирішення однієї і тієї самої проблеми — впливу на суспільно-політичний розвиток і управління ним у межах держави. В аналізі цих процесів можуть бути присутніми кілька аспектів. Насамперед — це виявлення політичного, в смислі можливого втручання з боку державних інституцій. Окрім цього, виявляється необхідною артикуляція сутнісних відмінностей у програмах і політиках, які можна віднести до сфери «суспільного інтересу» з урахуванням тих складових, які відрізняють їх від інтересів окремих груп або страт, прошарків, класів.

Політичне лідерство являє собою, насамперед, політико-практичне явище. Це політична практика певного типу і виду, яка пов'язана з процесами відносин між політичними суб'єктами у їх змаганні за утвердження власних пріоритетів у державних структурах влади. За таких умов політичне лідерство має ще один важливий вимір — інституційний. Він пов'язаний як з обійманням посад в ієрархії державної та політичної влади, так і сферою норм, правил поведінки людей у політиці. Політичне лідерство, як і політичне керівництво, становить політико-практичну конфігурацію, зміст якої значною мірою визначається соцієсторичними обставинами.

Вирішуючи наукову проблему співвідношення понять «політичне лідерство» і «політичне керівництво», слід враховувати наступні складові цих явищ, такі як: умови, процес, суб'єкт і кінцева мета (або результат, як бажаний образ майбутнього). Тоді визначення цих понять буде мати наступний вигляд.

Лідерство політичне — це процес інституційної самоорганізації і самоуправління суспільно-політичним розвитком за демократичних умов шляхом впливу на інституційне середовище, об'єктивно детермінований суб'єкт-суб'єктними відношеннями соціальної залежності, в умовах здійснення політичної діяльності засобами реалізації механізму ідейних цінностей і спрямований на функціонування політичного життя суспільства.

Керівництво політичне — процес, системоутворюючим чинником якого є суб'єкт-об'єктні відношення суспільної залежності, існуючих в умовах політичного життя суспільства і спрямовані на реалізацію політичної діяльності засобами механізму влади з використанням державних інститутів.

Тобто, у політичному просторі взаємодії лідерства і керівництва існують як загальні, так і специфічні закономірності. Їх прояв у політичному розвитку спостерігається завдяки динаміці змін в інституційному середовищі та політичних режимах. Йдеться про умови, процес, кінцеву мету діяльності суб'єктів політики, що за різних обставин мають свою міру прояву і ту чи іншу міру якості, що зумовлює, врешті решт, стан суспільно-політичного існування народу та домінування за демократичних умов сталого інституту політичного лідерства.

«Політичні маркери» є відносними і залежать від контексту, який визначається динамікою соціальних змін у суспільстві. Розглядаючи політичне лідерство і політичне керівництво, слід пам'ятати про наявність різних типів соціальних зв'язків у територіальному домінуванні певної субкультури (наприклад, сільської; індустріальної; постіндустріальної). Якщо політичне лідерство у сучасній системі відношень слугує засобом для входження до системи як державного, так і позадержавного впливу (який охоплює якщо не все, то більшість населення), то політичне керівництво передбачає, в першу чергу, організаційні дії у межах конкретної політичної сили (наприклад, політичної партії), і вже за умов успіху на виборах поширення (або збереження) її впливу вже на саму систему державного управління. Політичне керівництво внаслідок своєї природи прагне до розширення своїх повноважень як проявів влади.

Наголосимо, що для нас важливою є та частина проблеми, яка пов'язана з процесами інституційних змін в українському суспільстві і місця у ньому політичного лідерства/керівництва, оскільки без власного національного підґрунтя досвід зарубіжної теорії та практики навряд чи може бути адекватно сприйнятим.

¹ Цит. За: Hickman L.A. John Dewey's Pragmatic Technology. Bloomington: Indiana University Press, 1990. — P. 12.

² Фатенков А.Н. Кто должен править: люди или законы, массы или личности. Антология экзистенциальной автократии // Полис. — 2005. — № 2. — С. 28.

³ Метер К.М. ван. Методология социологии // Международный журнал социальных наук. — 1994. — № 3 (6). Социология: состояние исследований. Вып. 1. — С. 26.

⁴ Фатенков А.Н. Указ. соч. — С. 28.

⁵ Поппер К. Логика и рост научного знания. — М., 1983. — С. 83.

⁶ Холодная М.А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума. — М.: ПЕР СЭ 2002. — С. 226.

⁷ Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. — М.: Когито-Центр, Издательство «Институт психологии РАН», 1997. — С. 370.

⁸ Кухта Н.Г., Теплоухова Б.Л. Політичні еліти і лідерство. — Львів, 1995. — С. 76.

⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. — Т.46. — Ч.1. — М., 1968. — С. 110.

¹⁰ Там само — 322 с.

¹¹ Тойнби А.Дж. Постигание истории/ Пер. с англ. Сост. А.П. Огурцов; Вступ. ст. В.И. Уколовой; Закл. ст. Е.Б. Рашковского — М.: Прогресс, 1991. — С. 253.

¹² Медушевский А.Н. Идея разделения властей: история и современность // Социологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 60–73.

¹³ Коул М. Указ. соч. — С. 124.

¹⁴ Нечаев В.Д. Когнитивные революции и институциональные изменения // Полис. 2002. — № 5. — С. 6–19.

¹⁵ Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К.: СтилоС, 1998. — 278 с.

¹⁶ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — С. 18–20.